

**Діяльність Петра Могили щодо подолання негараздів
внутрішньоцерковного життя та підняття морально-духовного рівня
духовенства Київської митрополії
(частина 1)**

Як свідчать джерела, наприкінці XVI ст. стан внутрішньоцерковного життя Київської митрополії являв собою дуже сумне явище. Негаразди практично в усіх його сферах (духовно-моральній, канонічній, адміністративній) були вельми значними. Хоча ревнителі благочестя звернули серйозну увагу на ці сумні явища, і були спроби лікування хворих місць у церковному житті, але вони не досягали значних успіхів. Одна з головних причин невдач полягала в тому, що духовенство, здебільшого на якому лежав прямий обов'язок піклуватися про духовно-моральне просвітництво пастви та церковний благоустрій, іноді не тільки за рівнем своєї освіти, але і за своїм життям не здатне було справляти сприятливий вплив у цих напрямках і нерідко саме давало приводи до безладів і спокус. Представники вищої церковної ієрархії (митрополит та єпископи), за рідкісними винятками, не відповідали висоті свого становища. Найчастіше кафедри займали особи, які не мали належної підготовки до несення високого ієрархічного служіння. Здебільшого архіпастирі дивилися на свої місця виключно з утилітарної точки зору – як на

прибуткову статтю, і нерідко навіть поставлялися на них із порушенням канонічних постанов.

Так, в історіографії Київської митрополії ранньомодерної доби згадується ім'я митрополита Онисифора Дівочки (1579–1589) у зв'язку з резонансним зміщенням його з кафедри Константинопольським патріархом Єремією II Траносом. У дослідницькій літературі досі побутують різноманітні версії щодо його усунення, які ґрунтуються на полемічних чутках про порушення митрополитом канонічних норм церковного життя та закиди щодо його недбайливості як архіпастиря [Пересторога; Захарія Копыстенский 1878, стб. 1053–1059; Тимошенко 2006, с. 149; Макарий (Булгаков) а; Грушевський 2007 с. 590–592; Йосиф (Сліпий) 1996, с. 102–103; Левицкий 1882а, с. 57; Левицкий 1882б, с. 52–53; Ульяновський 1994, с. 73–75; Флоря 1996, с. 117–130; Гудзяк 2000, с. 256–257; Дмитриев 2003, с. 92–106] та навіть схильності до ересі [Мальшевский 1876, с. 117]¹.

Період керівництва Онисифора є досить показовим щодо характеристики внутрішнього життя митрополії (при цьому, на думку сучасних дослідників, він був не найгіршим з митрополитів цієї доби). Деякі з архієреїв співмешкали з жінками [Послание Галицко-Русских 1848, с. 290; Два Послания 1851, с. 43–45]. Загалом їх було занадто багато – «на одну столицу по два» [Послание Галицко-Русских 1848, с. 290], унаслідок чого між ними відбувалася спокуслива, іноді озброєна боротьба [Иванишев 1859, с. XVII; Левицкий 1882б, с. 53]. Вкрай спокусливим було і життя декого з них [Два Послания 1851, с. 47; Иванишев 1859, с. XXIII]. Виховані на традиціях тодішнього середовища шляхти, владики, усупереч своїм чернечим обітницям, і в новому званні анітрохи не змінювали колишнього способу життя. Навіть навпаки, залучені в більшості випадків до духовного сану багатствами церковних маєтків, вони у своєму приватному побуті намагалися в усьому бути схожими на знатних панів і подібно до них вели пусте, розкішне й веселе життя, нічим не відрізняючись у своїх вчинках від багатих мирян.

¹ У полемічній літературі XVI–XVII ст. утвердилася думка, що митрополит був скинутий за двоєженство. За офіційною версією, він добровільно залишив кафедру через старість та хвороби.

Зрозуміло, подібні, за висловом джерела того часу, «мнящиеся быти святители, сущие же поистине сквернители» [Два Послания 1851, с. 45], не мали авторитетного та благодетельного впливу і на підлегле їм духовенство. Якщо єпископи відкрито жили з жінками, то й «священники двоеженцы, увидивши сие, дерзостно литургисали» [Два Послания 1851, с. 43]. До того ж негаразди в житті нижчого духовенства навіть знаходили (звісно, з корисливих мотивів) захист та підтримку в самих ієрархів [Окружная грамота 1851, с. 21–22; Боркулабовская хроника 1877, с. 58]. Якщо ж останні на вимогу ревнителів благочестя та за розпорядженням верховної духовної влади – Константинопольського патріарха – і робили спроби усунення спокус у підвідомчому духовенстві, то отримували таку відповідь: «Да престанут первее святители своего святительства, послушают закона, тогда же и мы их слушаем» [Два Послания 1851, с. 45–46].

Вочевидь, авторитет духовенства в очах тогочасного суспільства був вкрай низьким. Він ще більше впав, коли більшість ієрархів, вражені «большею алчбою и жаждою достатков» [Вишенский 1955, с. 53], зрадили православну віру, на чолі з митрополитом, наступником Онисифора – Михайлом Рогозою. Єдиними представниками, вірними православ'ю, залишилися два єпископи: Львівський – Геден Балабан і Перемишльський – Михайло Копистенський. Православні мали дорожити ними, і вони справді дорожили, проте особливої довіри не мали навіть до них. Частково це можна пояснити життям і діяльністю цих архієреїв. Балабан, наприклад, постійно вів боротьбу з Львівським братством, при цьому, незважаючи на звернення Константинопольського патріарха, котрий захищав братство. Копистенський (який також конфліктував із братствами) вступив на кафедру одруженим і довго після цього співмешкав із дружиною, що, звичайно не сприяло підняттю його авторитету. Але найголовніше, що обидва єпископи до певної міри скомпрометували себе зв'язками з єпископами-віровідступниками та їх митрополитом.

У церковному житті ще перед проголошенням на Берестейському соборі 1596 року унії православні братства на тлі пропаганди, що посилилася з боку католиків і протестантів, а також негативних явищ у середовищі духовенства, набули дуже великого значення. З часу введення унії значення братств ще більше

зростало, а в перші десятиліття XVII ст. досягло виняткового впливу на хід церковних справ. Біля них групувалися найкращі сили тодішнього православного суспільства, які вживали різноманітних заходів, щоб відстояти православну віру. Значення й сила братств полягала в їх колективності. І хоча водночас окремі особи, котрі користувалися правом патронату (*ius patronatus*), зокрема князь К. К. Острозький, мали великий вплив на захист православної віри, проте патронат міг бути використаний не тільки для захисту, а й для гоніння. Якщо на конкретний момент патрон був захисником православ'я, то це не гарантувало в подальшому, що він або його нащадки не змінять віри і не займуть іншої позиції. Щоправда, віровідступники були і серед братчиків, але вони не могли завдати братству та його діяльності суттєвої шкоди, оскільки виключались із нього, а їх місце займали інші.

Але була в діяльності братств сторона, яка з канонічної точки зору, не могла бути схвалювана – це участь мирян у внутрішньоцерковному житті, що сягала іноді до підпорядкування духовних осіб владі осіб світських. Братчики не тільки обирали духовних осіб, але на свій розсуд їх зміщували, судили і т. ін., причому, не повідомляючи при цьому єпархіального архієрея. Останній тільки посвячував осіб, яких присилали до нього, на священні посади, і цим майже й обмежувалися його відносини з ними. Зрозуміло, такі взаємовідносини, хоч і викликані особливими історичними умовами, не були нормальними. Тому, коли в 1620 році патріарх Феофан відновив найвищу православну ієрархію на чолі з митрополитом, то ієрархи серед заходів нормалізації церковного життя прагнули обмеження до певної міри автономії ставропігійних братств і монастирів (які найбільше нею і користувалися). З цієї причини вони зверталися до Константинопольського патріарха. Відомо, що однією із цілей подорожі на Схід Мелетія Смотрицького (тоді ще православного і фактично другого за значенням ієрарха Київської митрополії) за дорученням митрополита Іова Борецького у 1624–1626 роках було отримання патріарших грамот, які б обмежували права братств [Макарий (Булгаков) б]. І він їх отримав. Однак спроба скасувати особливий статус ставропігійних братств та підпорядкувати їх єпархіальним архієреям зазнала невдачі [Грамота Константинопольського патріарха 1883, с. 287–290].

Утім, ставропігійні братства та монастирі не могли зловживати своєю автономією на шкоду необхідним та невідкладним церковним потребам. Навпаки, вони дбали про залучення у своє середовище духовних осіб, найбільш відомих своїми достоїнствами (учених, добрих проповідників тощо) і не прийняли б до себе таких священнослужителів, які прийняли сан з порушенням канонічних постанов (наприклад, двоєженців). Інакше могло бути і нерідко було в парафіях, що перебували під патронатом. Патрони теж засвоїли собі погляд на храми та монастирі, що були розташовані в їхніх маєтках, як на свою власність, фактично, вважаючи себе безконтрольними господарями, і самовільно розпоряджалися призначенням і зміщенням священнослужителів при них [Грушевський; Чистович 2014, 297; Дмитриев 2003, с. 37; Флоря 2007, 48–49; Тимошенко 2017, с. 161; Ульяновський 1994, с. 173]. Оскільки в числі патронів нерідко бували особи, які мало дбали про інтереси православ'я, а іноді й прямо ворожі йому, то свавілля при обранні духовних осіб могло бути досить значним².

Щоправда, єпископи докладали зусиль до викорінення цього. Вони прагнули обмежити права патронів, наполягаючи, щоб були представлені гідні особи (які б відповідали канонічним вимогам), дбали про контроль над ними після посвяти, але багато в цьому напрямку зробити було неможливо. Невизнані урядом, обмежені у своїх правах, часом побоюючись за своє життя, ієрархи «феофанової посвяти» не могли широко користуватися своєю церковною владою та мати необхідний нагляд за духовенством. До того ж навіть після відновлення ієрархії в 1620 році далеко не всі, хто прагнув духовного сану, мали посвяту від своїх єпархіальних архієреїв. У той час Київську митрополію нерідко відвідували ієрархи з Православного Сходу, а деякі з них навіть залишалися тут жити [Муравьев; Собственноручные записки Петра Могилы 1887, с. 65; Расспросные речи 1875, с. 603, 611, 635, 637].

² Водночас слід погодитися з думкою, що хоча наявні факти зловживань з боку патронів не можна заперечувати, однак багато хто з них могли сприйматися в ту епоху інакше (як щось терпиме, а то й цілком природне), аніж у наш час. Прикладом може слугувати спокійне ставлення до практики купівлі й продажу парафій, духовних звань та посад. Звісно ж, багато зловживань були викликані не існуванням патронату як такого, а загальним моральним станом тогочасного соціуму, поверховим знанням християнського віровчення [Веремеев 2022, с. 204–205; Гудзяк 2000, с. 87]. Важливим чинником була й відсутність у Київській митрополії освітніх закладів, де була можливість отримати глибокі й системні знання про християнське віровчення для кандидатів на церковні посади, що, безумовно, також накладало свій відбиток на моральний образ тих, хто прагнув отримати духовний сан.

Часто до них, через віддаленість місцевого єпископа (який іноді у своїй єпархії навіть не мешкав) або з інших причин, зверталися за посвяченням у духовний сан [Распросные речи 1875, с. 603–604, 635, 637]. Зрозуміло, що незаконні послаблення для тих, хто отримував сан, при цьому були найбільш імовірними. А якщо вірити джерелам, ворожим до православних, то були можливі випадки посвячення у священство такими ієрархами, які перебували під заборонаю і навіть не мали єпископського сану [Голубев 1898, с. 470].

Таким чином, на час вступу Петра Могили на митрополію в 1632 році, не торкаючись інших сторін церковного життя, можна побачити, що однією з головних проблем було зміцнення влади вищої ієрархії. Звідси походило безліч проблем, оскільки не було впорядковано ставлення ієрархії до пастви і не приведено до належного порядку церковно-адміністративний устрій. У свою чергу одним з наслідків цього і були зловживання під час зведення канонічно неприйнятних осіб на ієрархічні щаблі та інші порушення, які спричиняли негаразди у внутрішньоцерковному житті.

Відомо, що за часів свого архімандритства в Києво-Печерському монастирі (1628–1632) Могила досить енергійно почав його розбудовувати та відновлювати внутрішньомонастирське життя. Власноручні записки свідчать про його високе розуміння ролі чернецтва [Собственноручные записки 1887, с. 171–180]. Його сучасник Йоахим Єрлич, який близько знав Могилу, свідчив, що архімандрит був вимогливим і суворим до себе самого [Latopisiec 1853, с. 56]. Таким же вимогливим він був і до своїх підлеглих. Ці основні риси, притаманні його діяльності під час керування Печерським монастирем, спостерігаються і при його митрополичому служінні.

Погляди Могили на архіпастирське служіння, висловлювані ним неодноразово в різних грамотах і посланнях, докладніше викладено в передмові до Требника, виданого 1646 року (т.зв. «Требник Петра Могили»). З наведеного тут можна бачити, що основний погляд митрополита, обґрунтований численними посиленнями на Святе Письмо та святоотецьку писемність, на своє служіння – це передусім відповідальність перед Богом за довірену йому Церкву Христову. При цьому єпископи не повинні задовольнятися тим, що «престоли свої позасидали,

достатками суть обдарены, от подручных своих мають при послушенстве и пошановане». Вони повинні постійно пам'ятати, що їхнє служіння – важка праця («праца и тяжар»). Слід завжди піклуватися про паству, пильнувати, не вишукувати дозвілля («вчасов не заживати»). Саме слово «єпископ», тобто «з высоты назирающий», вказує на праці та турботи архієрея як особи, яка повинна мати постійне піклування про благо і цілість свого стада. Взагалі єпархії засновані не задля «продкованя и панованя», а заради «добрного строения». Високе становище єпископів зобов'язує їх і до особливо добродесного життя, яке могло б служити прикладом для пастви. У свою чергу паства зобов'язана чинити єпископам послух і слухатися їхніх настанов: «Архиереи повинны овца проводитьи прикладным житием и наукою, а не овцы архиереев».

Прерогативи своєї влади як предстоятеля Київської митрополії та екзарха Константинопольського патріарха Могила розглядав досить високо. Він вважав, що вони розширюють його керівництво церковними справами і водночас зобов'язують православних усієї митрополії надавати йому належну покірність і виконання його розпоряджень. Слід зазначити, що про таке значення своєї влади як митрополита Могила говорив неодноразово. Опір його розпорядженням він вважав злочином. Тих, хто не підкоряється його розпорядженням, він образно порівнював з вороном, якого Ной випустив після закінчення потопу з ковчега: «Преколословици подобствуют в натуре круку (ворону), драпежному птаху, который нивочто воменивши послание и наказ господина своего патриарха, святого Ноя, оставил корабль и пал на стерве, с ним же и участие свое приял» [ΕΥΧΟΛΟΓΙΩΝ]. Очевидно, що Могила, усвідомлюючи важливість покладеного на нього служіння та наданих йому прав, діяв ревно й енергійно в подоланні негараздів внутрішньоцерковного життя у ввіреній йому митрополії. Як зазначалося, найбільшим з них був відступ від канонічних норм при зведенні на священницькі щаблі, і саме з цим довелось боротися Могилі практично зразу по зведенні його на кафедру.

Як відомо, на виборчому сеймі 1632 року було прийнято т.зв. «Пункти заспокоєння православної релігії», які повертали православним майже в повному обсязі втрачені після Берестейської унії 1596 року права [Статьи 1861, с. 208–214].

Цими «Пунктами» православним надавалося право мати свою, затверджену урядом, ієрархію і, згідно з ними, Могилу й було обрано Київським митрополитом. Також було вирішено обрати нових осіб на всі єпархії (окрім Львівської, яку займав визнаний Сигізмундом ще в 1607 році Єремія Тиссаровський). Безпосередньо після коронаційного сейму 1633 року на Перемишльську єпархію було обрано кандидатом шляхтича Івана Романовича Попеля, якому король Владислав IV і видав привілей на кафедру 18 березня 1633 року. Цілком можливо, Попель був людиною дійсно заслуженою і сповненою різних чеснот, як про це мовиться в привілеї [Грамота польського короля 1898, с. 14–15], але він був двоєженець, отже, за канонами не міг бути посвячений у священний сан.

Звістка про обрання Попеля застала Могилу, ймовірно, на шляху до Львова, де мала бути здійснена його посвята на митрополію. Справедливо вважаючи обрання Попеля антиканонічним, він використав усі можливості для усунення його від кафедри. З цією метою Могिला зробив зупинку на своєму шляху і, зібравши багатьох духовних та світських осіб, 26 березня провів нові вибори на Перемишльську єпископію. Кандидатами було обрано відомого своєю прихильністю до православної віри земського луцького писаря Семена Гулевич-Воютинського та інока Варлаама Брошневського [Запись 1883, с. 665–669]. Особи з числа шляхти, яка обирала Попеля³, зверталися з наполегливими проханнями до Могили про посвяту їхнього кандидата на єпископа, проте митрополит залишався непохитним. Через тиждень, 3 квітня, у своїй грамоті Перемишльському братству він прямо казав, що «жебы и ангел зошел з неба, то против сумнения и правил св. отец учинить тое не можем» [Грамота нареченого 1883, с. 527].

Утім, Попель не захотів підкоритися рішенням Могили і відмовитися від виданого йому королем привілею на єпархію. У свою чергу і Владислав не вважав за можливе порушити цей, з державно-адміністративної точки зору, законний привілей. Таким чином, обрання нового єпископа на Перемишльську кафедру тривалий час не отримувало королівської санкції. Тим часом Попель, зважаючи на непохитність Київського митрополита в отриманні від нього посвяти, відправив

³ Слід зазначити, що Попели належали до відомого шляхетського роду в Перемишльській області. Відомості про них нерідко трапляються в джерелах першої половини XVII ст. [Грамота польського короля 1898, с. 18].

посольство до Константинополя (а можливо, й особисто туди поїхав). Тут, користуючись смутами в патріархії – скиданням патріарха Кирила Лукаріса і зведенням на його місце Кирила Контаріса, а потім Афанасія Пателларія, він виклопотав в останнього благословення на кафедру та грамоту до Могилы з наказом про свою хіротонію. Після цього Попель почав діяти сміливіше. Титулюючи себе «єпископом Перемишльським та Самбірським», він розіслав запрошення духовенству Перемишльської єпархії на Собор 24 червня 1634 року та наказував, щоб при цьому йому було принесено і єпархіальний податок («даток задержаний»).

Дізнавшись про це, Могила негайно написав послання, адресоване всім духовним і світським особам Перемишльської єпархії, з рішучим умовлянням не визнавати своїм єпископом Попеля. Скликати священнослужителів на Собор, людиною, яка навіть не має посвяти в найнижче духовне звання, до того ж яка є одруженою, – Могила назвав це зухвалістю і справою в Церкві ще небаченою. Наказ Могилі посвятити Попеля в сан єпископа, як наказ, який перебуває у суперечності із церковним правом, називається справою «богомерзкою». До того ж митрополит справедливо вказує на сумнівну законність патріарха Афанасія, від якого виходив цей наказ. А якби навіть Попель і відповідав церковним канонам, то й тоді без його, Київського митрополита, благословення та посвяти він не міг зайняти кафедри і тим більше скликати Собор. При цьому Могила посилається на грамоту від Кирила Лукаріса, у якій йому таке право надається. Закінчується послання суворим наказом митрополита, щоб ніхто не сприяв Попелю в його претензіях на архієрейство, під загрозою, прокляття за церковними канонами для світських осіб та виверженням із сану для осіб духовних [Грамота митрополита Петра Могилы 1883, с. 555–559].

Непохитні дії та різке за формою послання Могилы, що відображали церковну точку зору на справу про заміщення Перемишльської кафедри у відмові присвятити Попеля в єпископа, не могло не справити сильного враження на православних віруючих, які звикли за багато десятиліть до зловживань у сфері церковного управління. Незважаючи на тиск із боку частини шляхти, яка підтримувала Попеля, Могилі вдалося відстояти свою позицію. Зрештою, майже

через 2 роки після обрання, 24 березня 1635 року Гулевич (який на той час прийняв чернецтво з ім'ям Сильвестр) отримав королівській привілей на Перемишльську єпископію [Привилегія 1898, с. 79–83]. Слід зазначити, що справа Попеля мала надзвичайно важливе значення в історії Київської митрополії, оскільки вона фактично поклала край багаторічній практиці з боку шляхтичів грубо й відверто зневажати церковні правила та домагатися ієрархічних щаблів.

Безпосередньо після вступу на митрополію Петро Могилою звернув найсерйознішу увагу на священників-двоєженців або таких, правильність посвяти яких викликала сумніви. Так, уже через два дні після своєї посвяти у Львові, 30 квітня 1633 року, він разом з архієреями, що перебували при ньому та брали участь у його посвяті («з велебними єпископами православними, при боку нашом будучими»), розібрав скаргу від братчиків м. Немирова, розташованого недалеко від Львова. Немирівське братство скаржилося на свого священника Іллю, який після смерті першої своєї дружини вступив у другий шлюб і, всупереч церковним канонам, наважувався священнодіяти. Церковна нарада, на чолі з Могилою, ухвалила рішення, яке відсторонювало Іллю від священства. Парафіянам у свою чергу ставилося в обов'язок матеріально не утискати священника, що видаляється з приходу, а саме, якщо він мав якусь при храмі «оседлость», або дану йому місцевим «паном», або ж свою власну, то вона повинна бути ними викуплена [Грамота Киевского митрополита 1898а, с. 18–20].

Після приїзду до Києва, після посвячення у Львові, 7 липня 1633 року Могила негайно розіслав грамоти, у яких запрошував священників з'явитися до нього на Собор і подати свої ставленницькі грамоти. На цьому Соборі (і, ймовірно, кількох наступних, які щороку збиралися митрополитом), окрім інших питань, проводилася ретельна перевірка законності посвячень (при цьому священнослужителям-двоєженцям негайно заборонялося служити).

Відома грамота Могили, датована другою половиною 1633 року, видана священникові с. Болячів Стефану Старишину, «лист рукоположення» (ставленницька грамота) якого митрополиту «здался быти подеызренным». Унаслідок підозри священник тимчасово був заборонений у служінні – доти, доки він не доведе («даст о себе пристойный вывод»), що посвята його була здійснена

«от правдивого и канонне власть епископскую маючого архиерея». Незабаром за клопотанням шанованих і гідних довіри людей та за поруки за Болячівського священника колишнього Холмського єпископа Паїсія Іполитовича митрополит дозволив йому здійснювати «вси священническіе обряды». Однак дозвіл мав тимчасовий характер – до найближчого Собору, на якому Стефан Старишин був зобов'язаний надати докази, що від нього потрібні, щодо правильності своєї посвяти. І лише тоді, коли це було зроблено (у березні 1634 р.), Могила видав йому грамоту, що підтверджувала його сан [Грамота Киевского митрополита 1898 б, с. 52–54].

Таке ж ретельне розслідування проводилося при втраті ставленницьких грамот священниками. Останнім дозволялися подальші священнодійства лише в тому випадку, якщо вони надійними показаннями свідків доводили справедливість своїх заяв про законність посвяти. Причому замість утрачених грамот митрополит видавав особливі свідчення [Голубев 1898, с. 479].

Джерела та література

Боркулабовская хроника 1563–1608. 1877. Кулиш, П.А. Материалы для истории воссоединения Руси, I. Москва, с. 45–88.

Веремеев, С.Ф. 2022. К вопросу об институте патроната в Киевской митрополии в XVI в. и его значении. *ХЧ*, 3. Санкт-Петербург, с. 195–206.

Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*, II. Киев.

Голубев, С. 1898. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*, II. Киев.

Грамота Константинопольского патриарха Кирилла к православным южно-руссам с объяснением посланного прежде через Мелетия Смотрицкого Соборного определения, уничтожавшего ставропигиальные права некоторых братств и монастырей в Юго-Западной Руси от 15 декабря 1626 г. 1883. Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*. I. Приложения. Киев, с. 287–290

Грамота Киевского митрополита 1898а. Грамота Киевского митрополита Петра Могилы, излагающая определение его «митрополитанского» суда по жалобе Немировских братчиков на местного священника, вступившего во второй брак и, не смотря на это, продолжавшего священнодействовать. 30 апреля 1633 г. 1898. Голубев, С. 1898а. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*, II. Киев, с. 18–20.

Грамота Киевского митрополита 1898 б. Грамота Киевского митрополита Петра Могилы, разрешающая Болячевскому священнику (ставленническая грамота коего возбуждала сомнения) священнодействие до времени первого митрополитанского Собора, на суд которого означенный священник обязывается лично явиться. 1633 г. (вторая половина года). 1898. Голубев, С. 1898. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*, II. Киев, с. 52–54.

Грамота митрополита Петра Могилы к перемышльским гражданам с увещанием не признавать своим епископом Иоанна Попеля, как незаконно вступившего на кафедру. 9 июля 1634 г. 1883. Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*. I. Приложения. Киев, с. 555–559.

Грамота нареченного Киевского митрополита Петра Могилы к Перемышльскому братству, в которой он, похваляя заботливость братчиков относительно избрания себе старейшин (духовенства), вместе с тем предостерегает их от зловредного влияния враждебной ему партии, образовавшейся в среде сеймовых послов Перемышльского округа. 3 апреля 1633 г. 1883. Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*, I. Киев, с. 527.

Грамота польского короля Владислава IV, утверждающая избрание на Перемышльскую епископию Ивана Романовича Попеля. 18 марта 1633 года. 1898. Голубев, С. 1898. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*, II. Киев, с. 14–15.

Грушевський, М. 2007. До біографії митр. Онисифора Дівочки. Грушевський, М. *Твори*, 8, Львів, с. 590–592.

Грушевський, М. *Історія України-Руси*. V, VI. URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur50607.htm> (дата звернення 21.08.2024).

Гудзяк, Б. 2000. *Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / пер. з англ. М. Габлевич; під ред. О. Турія*. Львів.

Два Послання Львовского ставропигиального православного братства Константинопольскому патриарху Иеремии (6 февраля и 7 сентября 1592 г.) № 33. 1851. *АЗР*, IV. Санкт-Петербург, с. 42–47.

Дмитриев, М.В. 2003. Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг. Москва.

Запись православных обывателей Перемышльской земли об избрании Семена Гулевича Воютипского, писаря земского Луцкаго, и о. Варлаама Брошневского кандидатами в сан православного епископа Перемышльского. Подписи избирателей. 26 марта 1633 г. 1883. *АЮЗР*, 1, VI. Киев, с. 665–669.

Иванишев, Н. Содержание актов первого тома. 1859. *АЮЗР*, 1, I. Киев, с. I–LXXXVII.

Йосиф (Сліпий), митр. 1996. *Історія Вселенської Церкви на Україні*, IV, 1. Рим.

Копыстенский, Захария. 1878. Палинодия. *РИБ*, IV, 1. Санкт-Петербург.

Левицкий, О. 1882а. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси. *КС*, II, с. 25–57.

Левицкий, О. 1882б. Южно-русские архиереи XVI–XVII веков. *КС*, I, с. 49–100.

Макарий (Булгаков) а, митр. *История Русской Церкви*, 9, V. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/436143/> (дата звернення 21.08.2024).

Макарий (Булгаков) б, митр. *История Русской Церкви*, 11, IV URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/436140/> (дата звернення 21.08.2024).

Мальшевский, И. И. 1876. Подложное письмо половца Ивана Смеры к вел. кн. Владимиру Святому. *Труды КДА*, 7, с. 141–233.

Муравьев, А.Н. *Сношения России с Востоком по делам церковным*. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Andrej_Muravev/snoshenija-rossii-s-vostokom-po-delam-tserkovnym/8 (дата звернення 21.08.2024).

Окружная грамота Константинопольского патриарха Иеремии литовско-русским епископам, о извержении из сана священников двоеженцев и троюженцев (21 июля 1589 г.). № 17. 1851. *АЗР*, IV. Санкт-Петербург, с. 21–22.

Пересторога. *Українська література XVII ст.* URL: http://litopys.org.ua/old17/old17_01.htm (дата звернення 21.08.2024).

Послание Галицко-Русских православных дворян Киевскому митрополиту Онисифору с убеждением его принять деятельные меры к прекращению возникших в иерархии беспорядков и к защите единоверцев своих от преследований католиков, иезуитов и жидов (14 февраля 1585 г.). № 146. 1848. *АЗР*, III. Санкт-Петербург, с. 289–291.

Привилегия польского короля Владислава IV луцкому земскому писарю Семену Гулевичу-Воютинскому на Перемышльскую (православную) епископию. 14 марта 1635 г. 1898. Голубев, С. 1898. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*, II. Киев, с. 79–83.

Распросные речи иноземцев и русских, возвратившихся из плена, присланных из Разряда в Патриарший дворцовый приказ для допросов (11 сентября 1623 – 22 августа 1624 гг.). № 166. 1875. *РИБ*, IV, 1. Санкт-Петербург, с. 597–668.

Собственноручные записки Петра Могилы. 1887. *АЮЗР*, 1, VII. Киев, с. 49–193.

Статьи, постановленные на избирательном сейме, для успокоения православной религии в Королевстве Польском и Великом Княжестве Литовском. 1 ноября 1632 г. 1861. *АЮЗР*, 3, I. Киев, с. 208–214.

Тимошенко, Л. 2006. «Жаль намъ души и сумнѣнья вашей милости» (Київський митрополит Онисифор Дівочка перед викликами часу). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, X. Дрогобич, с. 149–165.

Тимошенко, Л. 2017. Організаційна структура Київської митрополії в другій половині XVI ст.: становище та функціонування інституцій. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. XIX–XX. Дрогобич, с. 149–187.

Ульяновський, В. І. 1994. *Історія Церкви та релігійної думки в Україні*, 1. Київ.

Флоря, Б.Н. 1996. Восточные патриархи и Западнорусская Церковь. Дмитриев, М. В., Флоря, Б. Н., Яковенко, С. Г. *Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII вв.*, 1. Москва.

Флоря, Б. Н. 2007. *Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье.* Москва.

Чистович, И. 2014. *Очерк истории Западно-Русской церкви.* Минск.

EYXOLOGION альбо Молитвослов или Требник (Требник Петра Могилы), I, 1.

URL: https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Pm_t1.pdf&page=14 (дата звернення 21.08.2024).

Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. 1853. Warszawa.

Скорочення

АЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России

Акты ЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России

АЮЗР – Архив Юго-Западной России

КС – Киевская старина

РИБ – Российская историческая библиотека

Труды КДА – Труды Киевской духовной академии

ХЧ – Христианское чтение